

Doc. dr. Nusret Isanović

KA'BA – PROTOTIPSKO DJELO ISLAMSKE ARHITEKTURE

Sažetak

Prototipska djela islamske arhitekture jesu Ka'ba u Meki i Poslanikova (a.s.) kuća u Medini. Ona se nalaze u, za muslimane, dva najsvetija mjesta (al-haramayn). Ka'ba označava početak a Poslanikova džamija kraj oblikovanja fundamentalne kulturne matrice, odnosno makroparadigme, Naroda Knjige? kao osnove ozbiljenja svih najznačajnijih formi duha nastalih na načelu Tawhida, na svijesti o Božijoj Jednosti, Transcendentnosti i neprestavljivosti.

Iako ni po čemu u svom primordijalnom obliku, ove prototipske građevine islama, kojima očito nije imanentan umjetnički telos, ne pripadaju svijetu umjetnosti - svojom simbolikom i moćima, što ih skriva njihov univerzalni duhovni i vjerski smisao, postat će temeljnim ishodištem islamske umjetnosti. Simbolika koja je nerazdvojiva od ovih građevina, od njihovih oblika i bogoštovnog smisla, "sadrži zametak svega onoga što će sakralna umjetnost islama kasnije ozbiljivati."

U ovom se radu nastoji pokazati da Ka'ba u Mekki, kao "protoumjetničko" djela? islama i aksijalna tačke njegove religiozne i sakralne arhitekture, ima fundamentalno značenje u oblikovanju duha i osobenog povijesnoga bića islamske umjetnosti. U radu se posebno naglašava uloga Ka'be u oblikovanju osobene naravi arhitektonskoga izraza islama. Ka'ba je, zajedno sa Poslanikovom a. s. džamijom u Medini, odredila ne samo posebnosti duhovno-estetske naravi islamske arhitekture i njezin povijesno-umjetnički izraz, nego je postala ishodištem novog iskustva arhitektonskoga prostora te, u horizontu islamske civilizacije, naznačila perspektive njezenog bitno drukčjega razumijevanja.

Ključne riječi: *Ka'ba, prototipsko djelo, islamska arhitektura, umjetnost.*

Oblikovanje novog iskustva prostora

Ka'ba nije umjetničko djelo u pravom smislu riječi; ona je jednostavna zidana kocka. Pa ipak “ona pripada onome što bi se moglo nazvati 'proto-umjetnošću', čija duhovna dimenzija odgovara mitu ili objavi, u zavisnosti od gledišta.”¹ To znači da inherentni simbolizam Ka'be, sadržan u njezinom obliku, posvećivanju prostora i obredima koji su za nju vezani, skriva u začetku sve što je izraženo u sakralnoj umjetnosti islama, čiji je “temeljni cilj da posredstvom posvećivanja prostora kojeg oblikuje dovede čovjeka i smjesti ga u prisustvo Boga Uzvišenog.”² Stoga razviđanje korijena islamske umjetnosti mora početi upravo od nje.

Ka'ba ima najveće vjersko i duhovno značenje za muslimane i nalazi se u samim osnovama njihovog razumijevanja, ne samo svetoga i arhitektonskoga prostora, već i prostora uopće. Budući da je kao “primordijalni simbol presjeka vertikalne ose duha i horizontalne ravni pojavnog postojanja”³ doimlje se kao *axis mundi* ukupnog kosmosa islama. Mihrab svake džamije, koja inače označava urbanu jezgru islamskoga grada, i svaki musliman, izražavajući svoju žudnju i predanost Gospodaru svjetova, Bogu Uzvišenom, okreće se prema Ka'bi, čime se u osnovi cijeli svijet islama tka kao krug određen zrakama što iz nje potiču i k njoj se, uvijek iznova, vraćaju. Ose cjelokupnog svijeta islama konvergiraju i usredsređuju se k jednoj jedinoj tački, što osobito postaje jasno tek u blizini Ka'be, kada se sve tako očito i neposredno savija prema jednom i istom središtu. Ka'ba, koja jedina nema vidljiva središta i tačke usmjerenja, svemu što jeste u njoj, postaje aksijalnom konvergencijskom tačkom svih kretnji i izvjesnim usmjeravajućim središtem.

Ka'ba je simbol stabilnosti i Potpunosti, Središta i Izvora; ona je znak prisustva Božanske Istine (*Haqīkah*) kao vrela Zakona (*Shari'ah*) i duhovnog puta (*Tariqah*). U njoj obitavaju oni nadmoćni kosmički i duhovni ritmovi, koji i samu materiju, i njezina mnogovrsna obličja čine

¹ Titus Burckhardt, *Art of Islam*, World of Islam Festival Trust, London, 1976, str. 3.

² Seyyed Hossein Nasr, *Islamic Art and Spirituality*, The Islamic Texts Society, Cambridge, 1987, str. 44.

³ James Dickie (Yaqub Zaki), *Allah and Eternity: Mosques, Madrasas and Tombs*, u: *Architecture of the Islamic World*, Thames and Hudson, London, 2000, str. 16.

virtuelno svetim, i omogućavaju da se u islamskoj arhitekturi i umjetnosti zavodljiva mnogolikost svijeta reintegrira u Jedinstvo, njegova partikularnost u Cjelinu. Kao što je duhovno upotpunjeni čovjek (*al-insan al-kāmil*) obrazac egzistencije i duhovnog života, a njegovo srce središte Kosmosa, tako je i Ka'ba arhetipski model hrama i simbol središta svetosti u pojavnom svijetu. Ona je najsvetije mjesto islama, i tačka svih muslimanskih duhovnih i vjerskih usredsređenja.

Bez svijesti o tome “*homo islamicus*” postaje egzistencijalni besputnik, usljed čega se njegovo postojanje izmeće u život bez smisla. Muslimani se otuda, pri obavljanju namaza, okreću Ka'bi kao svom “vanjskom” središtu. A namaz, islamska “molitva”, općenito gledano, “stavlja čovjeka u osovinsku i vertikalnu dimenziju koja ukazuje na Središte. Posebno gledano, islamski obredi omogućavaju ‘nošenje’ ovog Središta ma gdje da se krene. Činjenica da se obavljanje obreda usmjerava prema Mekki, vrhovnom središtu islama, jasno pokazuje refleksiju onog iskonskog Središta ma gdje i ma otkuda se moglo desiti obavljanje obreda. Zahvaljujući snazi ovih obreda čovjek je stalno povezan sa Centrom koji mu daje koordinate i ujednačava njegovu aktivnost i život.”⁴

Ka'ba se takođe postavlja i kao omniprezentna tačka svetosti i moćno usredsređujući smjerokaz. Ona “određuje i polarizira pravac, i stvara nevidljivi skup ‘silnica’ koji prema Središtu privlači sve tačke sa periferije.”⁵ Svojim univerzalnim vjerskim i duhovnim značenjem ona ne određuje samo pravac *qible*, ili pak položaj džamije i, iz njezine arhitektonske matrice izvedenog grada, već cjelokupno muslimansko iskustvo svijeta, odnosno prostora i orijentacije u njemu.

⁴ Seyyed Hossein Nassr, *Tradicionalni islam u modernom svijetu*, El-Kalem, Sarajevo, 1994, str. 300.

⁵ Seyyed Hossein Nasr, *Islamic Art and Spirituality*, str. 45.

Poliedrična značenja Ka'ba

Riječ *ka'ba* označava građevinu kockastog oblika.⁶ U religijskom nazivlju islama istoznačna je sa qur'anskim sintagmama *Bayt al-Haram* (Hram sveti), *Bayt al-A'tik* (Hram drevni), *Bayt al-Ma'mur* (Hram Vječni) itd. koje se uvijek odnose na Ka'bu u Mekki. Neki autori, poput al-Hawiya (u djelu *al-Jizya*), smatraju da je svako mjesto u kojem se slavi Božije ime *Masjid al-Haram* (mjesto svetošću zaštićeno, mjesto duhovne probuđenosti). Najpoznatiji theosof islama Ibn Arebi naznačava da je Ka'bi, koja je očite kockaste obličnosti, odredilo ime značenje riječi "ka'b", kocka,⁷ a historičar Yakut al-Hamawi piše "da je svaka kubična građevina ka'ba, čemu svoje ime duguje i časna Ka'ba u Mekki."⁸ Može se, zapravo, reći: "njezino ime je njezin oblik."⁹

Inače, kockasta forma - što je providencijalno u arhitektonsku matricu islamske umjetnosti uvodi sveti Hram u Mekki - povezana je sa idejom središta; "naime, ona je poput kristalne sinteze cjeline prostora, pri čemu svaka strana kocke odgovara nekom od glavnih pravca: zenitu, nadiru ili stranama svijeta."¹⁰ No, kada je riječ o svetom Hramu u Mekki, potrebno je imati na umu da njezin raspored ne odgovara u potpunosti ovom nacrtu. Naime, njena "četiri ugla, a ne bočne strane, okrenuta su prema stranama svijeta, što nedvojbeno upućuje na arapsko razumijevanje, prema kojem, strane svijeta predstavljaju četiri 'ugaona

⁶ Kockasti oblik Ka'be svjedoči o njoj drevnosti. Iako je više puta razarana i obnavljana njen oblik se nije promijenio. Ipak, blago je nepravilna. Njen tlocrt je približno 10 x 12 metara i visine 15 metara. Tradicionalno je prekrivera *kiswom*, crnim prekrivačem sa ispisima iz Qur'ana izvezenim u zlatnim slovima, što istovremeno upućuje na apstraktnu i misterijsku dimenziju građevine. Obući neku građevinu znači smatrati je u nekom pogledu živom, ili nečim što sadrži izniman duhovni utjecaj. Kao pokrivač Ka'be može se reći da crna *kiswa* simbolizira i nad-ontološki Princip, koji čak, kako se obično razumijeva, *transcendira i sam Bitak*. To upućuje na Vrhovni Princip, prema kojem je Ka'ba nužno povezana u smislu principa sa cijelokupnom sakralnom arhitekturom islama. (Usp. npr. Titus Burckhardt, *Art of Islam*, str. 4.; Annemarie Schimmel, *Odgonetanje Božijih znakova*, El-Kalem, Sarajevo, 2001, str. 111.; Seyyed Hossein Nasr, *Islamic Art and Spirituality* str. 54).

⁷ Usp. npr. Eš-Šejhu-l-Ekber - Muhjiddin ibn Arebi, *Izbor tekstova iz djela Mekanska otkrovenja i drugi tekstovi*, "Ibn Arebi", Sarajevo, 2004, str. 242.

⁸ Usp. al-Shayh Tarawūli, *Al-masjid fi al-Islam*, Bayrut, 1988, str. 61.

⁹ Oliver Leaman, *Islamska estetika: uvod*, Kult/B, Sarajevo, 2005, str. 34.

¹⁰ Titus Burckhardt, *Art of Islam*, str. 4.

stuba' (*arkān*) univerzuma.”¹¹ Ovim svojim ruknovima, smatra primjerice Ibn Arebi, Ka'ba takođe simbolizira fundamentalne moći što sveudilj vladaju svijetom postojanja. Naime, mada u svojoj vazda skrivajućoj biti (*haqiqatu*), Ka'ba, smatra on, ima tri ugla¹² - koji u analogiji sa ljudskim srcem odgovaraju Božanskim, anđeoskim i duševnim moćima ili *hawatirima* - Uzvišeni Bog je, kao Svoju tajnu, učinio da njezina pojavnost ima četiri ugla (*rukna*). Četvrti ugao simbolizira šejtanski *hawatir*, što na Ka'bi odgovara iračkom uglu (*al-rukn al-iraqiyi*). Za razliku od srca vjerovjesnikā koja su trougaonog oblika, i kao takva lišena šejtanskog *hawatira*, stoga bezgrješna (*ma'sum*), srca vjernika su četverougaonog oblika.¹³ Ona su izložena djelovanju šejtanskih moći te otuda jesu moguće mjesto za nastanjivanje idola.

Ako je Ka'ba čovjekovo srce i *Hram znaka Jednoga* “idoli koji je nastanjuju predstavljaju strasti koje obuzimaju srce i sprečavaju ga da se sjeća Allaha. Otuda je rušenje idola - i općenito odbacivanje svake slike koja u sebi skriva idolatrijske prijetnje - za islam najočitiya prispodoba 'onog nužno potrebnog', odnosno pročišćavanje srca u formi *Tawhīda*, svjedočanstva da 'nema božanstva osim Boga'.”¹⁴ Na ovom konceptu dobiva se temeljna pretpostavka za nastajanje i potpuno povijesno i duhovno-estetsko ozbiljenje anikonične naravi umjetnosti islama.

Znanost ne raspolaže dovoljno pouzdanim podacima o vremenu nastanka Ka'be. Islamski i semitski izvori, koji su ponajprije sadržaji vjerovanja a ne znanstvenih propitivanja, nisu takvog karaktera i stupnja provjerljivosti da bi mogli biti pouzdana osnova za oblikovanje znanstvenog suda o porijeklu i vremenu nastajanja Ka'be. Podatke koje u njima zatičemo, ma koliko bili široko prihvaćeni, i sa stanovišta duhovno-vjerskih kriterija relevantni, zasnivaju se, uglavnom, na neprovjerljivoj predaji koja, stoga, najčešće nema dostatnu znanstvenu

¹¹ Isto, str. 4.

¹² Kada se Ka'ba posmatra sa strane vidljiva su joj samo tri ugla ili ugaona stuba (*rukna*). U ezoterijskoj simbolici, kojoj značenja ponajprije raskriva Ibn Arebijeva misao, ugao pored kojeg je Crni kamen je Božiji ugao, jemenski ugao je melekski, a sirijski je nefsanski ili duševni. Budući da u ovoj “topografiji” Ka'be nema mjesta za ugao što pripada sotonu, Ibn Arebi smatra da su, za razliku od srca ostalih ljudi, “srca vjerovjesnika ovakvog, trougaonog, oblika.” (Eš-Šejhu-l-Ekber - Muhjiddin ibn Arebi, *Izbor tekstova iz djela Mekanska otkrovenja i drugi tekstovi*, str. 242).

¹³ Usp. Isto, str. 424-425.

¹⁴ Titus Burckhardt, *Art of Islam*, str. 5.

vrijednost. Pa ipak, na osnovu povijesno dostupnih svjedočanstava, pouzdano se može ustvrditi da je Ka'ba sagrađena mnogo prije pojave islama, i da je bila hram mnogih naroda čime već navješćuje neke dimenzije svog univerzalnog smisla. Tako, primjerice, antički znanstvenik Claudije Ptolomej u svom djelu *Geographia*, koje je nastalo u drugom stoljeću nove ere, spominje Macorabu umjesto Meku,¹⁵ što razumijeva kao južnoarapski mikrab - "hram"/Kaba. Za razumijevanje Ka'be u kontekstu ciljeva našeg rada, osobito se čine interesantnim mišljenja nekih klasičnih muslimanskih autora, vezanih za njezino nastajanje, te informacije što nam u tom pogledu dopijevaju iz qur'anske Objave i Vjerovjesnikove a. s tradicije. Potreba za ovom vrstom uvida pojačana je činjenicom da su znanstveno provjerljivi podaci posve nedovoljni, i da po svojoj naravi nisu podesni da bi se mogao ustanoviti značaj Ka'be u kontekstu islamske umjetnosti i, napose, arhitekture.

Po vrlo raširenoj islamskoj Predaji, prvo graditeljsko djelo na Zemlji bila je Ka'ba. Vjeruje se da je njen primordijalni oblik djelo prvog čovjeka i poslanika Adema a. s.. Sagrađio ju je po arhetipskom obrascu koji mu je poslan s Neba posredstvom meleka - donositelja Objave

¹⁵ Ime Mekka, najvjerojatnije dolazi od sabejske riječi *makuraba*, što znači svetište. Semantika samog imena govori da je njegovo nastajanje vezano za neki važan vjerski događaj i sugerira osobito duhovno-religijsko značenje onoga što imenuje. Qur'an spominje Mekku pod imenom *Beka*: "Odisti je prvi hram sagrađen za ljude onaj u Bekki, blagoslovljen je on i putokaz svjetovima." (3:96). Sam grad Mekka nastao je oko Hrama Svetoga i vrela Zemzem u istoimenoj dolini - Bekka. Neki komentatori Qur'ana smatraju da je *Bekka* naziv za usku dolinu koju okružuju stjenovita brda i u kojoj je smješten grad Mekka. Iz Mekke vode tri puta: prema sjeveru, jugu i Crvenom moru, a njeni prvi stanovnici bili su *Hajera*, *Ismail* i *Ibrahim* (a.s.) Zahvaljujući putu što je vodio od Jemena u Palestinu i putu što je spajao Crveno more, odnosno Etiopiju sa Perzijskim zaljevom, te zahvaljujući svetištu nekoliko paganskih idola (al-'Uzza, Manat i al-Lat) Mekka je bila jedno od najznačajnijih središta predislamske Arabije. Pojavom islama nastat će golemi svijet koji će se u odnosu na Ka'bu nadavati kao nepregledno mnoštvo koncentričnih krugova. U središtu tog svijeta takođe se nalazi Mekka, jezgra njegove duhovne i prostorne, kulturne i civilizacijske projekcije. (Usp. npr. Danijel Bučan, *Vrijeme islama*, Školske novine, Zagreb, 1991, str. 9.; Isma'il Rāgī al Fārūqī, *Historical Atlas of the Religions of the World*, Macmillan Publishing Co., New York, 1974, str. 240.; Filip Hiti, *Istorija Arapa*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1988, str. 108.; James Dickie (Yaquub Zaki), *Allah and Eternity: Mosques, Madrasas and Tombs*, u: *Architecture of the Islamic World*, str. 169).

(*Jibrila*), da bude znak njegovoj vjeri u jednog Boga.¹⁶ Kako se vjeruje, ona je smještena “tačno nasuprot nebeskoj Kabi sa sedmog neba.”¹⁷ Za vrijeme Velikog potopa Uzvišeni Bog ju je podigao na nebo, “gdje ju je Nuhova lađa obišla sedam puta. Nebesku Kabu neposredno obilaze meleki, čega se prisjećaju hodočasnici dok obavljaju tawāf (tavaf), ophodnju oko zemaljske Kabe.”¹⁸ Kao takva, mekkanska Ka'ba simbolizira početak vremenog ozbiljenja svijeta, prelaz iz bezvremenosti/besprostornosti u vremenost/prostornost, iz Vječnosti u prolaznost, iz “bespokretnosti” u pokretnost. Zato je ona odabrana da bude primordijalna ovosvjetska tačka, koju je Stvoritelj i Uzdržavatelj svih univerzuma odredio kao znak za ljudsko nastanjivanje Zemlje i prihvatanje Upute, za označiteljicu početaka događanja, čovjekom obilježenog svijeta na Zemlji, za uspostavljanje njegove kulture i povijesti, kao temeljnog temporalnog toposa u kojim se ozbiljuje Božija Riječ.

Predstava o Ka'bi kao prvom graditeljskom djelu korespondira sa mišljenjem većine tradicionalnih islamskih autora poput Jarir at-Tabarija, Fahrudin al-Razija, Zarkashija i al-Qurtubija. Oni svoje mišljenje o Ka'bi zasnivaju ponajprije na qur'anskim kazivanjima i hadisima posljednjeg Vjerovjesnika a. s., te na baštinjenim predajama drugih, uglavnom semitskih, naroda drevnog Istoka. Neki od njih smatraju da je Ka'ba prvo čovjekovo “graditeljsko djelo na Zemlji, podignuto da bude mjesto Bogoštovlja.”¹⁹ Tako, primjerice, poznati islamski historičar at-Tabari u svom tefsiru - tumačeći qur'anski stavak: “I kada su Ibrahim i Ismail podizali temelje hrama, molili su: Gospodaru naš, primi ovo od nas. Ti uistinu sve čuješ i sve znaš!”²⁰ - navodi više predaja po kojima je Adem a. s., nakon što je iz Raja dospio na Zemlju, nastanio se u Mekku, i tu nakon vremena izvjesnog, po nalogu Božijem, utemeljio Ka'bu.²¹ Takođe

¹⁶ Imam Zarkashi u knjizi *Dokazi poslanstva* navodi hadis po kojem je Allah posredstvom meleka Jibrila nadahnuo Adema a. s. i naredio mu da gradi Ka'bu. Usp. npr. Al-Shayh Tarawûli, *Al-masjid fi al-Islam*, str. 62.

¹⁷ Annemarie Schimmel, *Odgonetanje Božijih znakova*, str. 110.

¹⁸ Isto, str. 110-111.

¹⁹ Usp. Al-Shayh Tarawûli, *Al-masjid fi al-Islam*, str. 62.

²⁰ Qur'an, 2:127.

²¹ At-Tabari navodi tri mišljenja vezana za gradnju Ka'be: a) da ju je sagradio Adem a. s.; b) da ju je Allah dž. š. spustio s Neba, a u vrijeme Velikog potopa ponovo digao u Nebo i c) da Ka'ba uopće nije postojala prije nego ju je sagradio Ibrahim a. s. sa svojim sinom Ismailom. Ni jedan od ovih stavova, unatoč njihovoj

i Zarkashi smatra da su Ka'bu, po Božijem nalogu, sagradili Adem i Hawa, prva ljudska bića na Zemlji.²² Svoje mišljenje ne temelji izravno ni na jednom Qur'anском stavku, budući da ni jedan od njih o tome izriječno ne govori, nego na hadisu Muhammeda a. s., na osnovu kojeg on zaključuje da Qur'an časnim ajetom: "Prvi hram sagrađen za ljude jeste onaj u Mekki, blagoslovljen je on i putokaz svjetovima",²³ daje dovoljnu snagu tvrdnji da je prvi graditelj Ka'be bio Adem a. s. U još nekim Vjerovjesnikovim a. s. predajama također se navodi da je Allah, posredstvom meleka Jibrila, donositelja Objave, naredio Ademu i Hawi da Mu sgrade znamenje na Zemlji.²⁴

Islamski ezoterici koriste isti, iako ne i jedini, *background* za izvođenje stava o temporalnom primordijalitetu, univerzalnoj kosmičkoj dimenziji i osnom značenju Ka'be, te oblikuju predstavu o njezinoj transcendentnoj, *haqiqtskoj* i nebeskoj zbiljnosti. Ona je po njima "smještena u donjem dijelu ose koja sveudilj presijeca sva nebesa; svaki nivo nebeskoga svijeta ima svoje svetište koje, pohođeno melecima, označava drugu os, budući je krunski pralik svih tih svetišta Božansko Prijestolje kojeg stalno tawaf čine nebeska duhovna bića."²⁵

Isti primarni izvori: Qur'an i Hadis sasvim nedvosmisleno govore o tome da je graditelj, odnosno obnovitelj Ka'be, zajednički praotac Jevreja i Arapa - onaj koji je ponovo, sred pustinje bezbožja, porekao idole i oživio vjeru u Jednog Boga²⁶ - Ibrahim²⁷ i njegov sin Ismail²⁸ (neka je

valjanoj zasnovanosti na izvorima raspoložive religijske tradicije, ni samog at-Tabarija potpuno ne lišavaju stanovitih dvojbi. Kao obnovitelje ili tek samo kao pohoditelje Ka'be pored pomenutih vjerovjesnika at-Tabari spominje još neke kao što su Šit i Nuh a. s. (Usp. Abu Ja'far Muhammad ibn Jerir at-Tabari, *Jami'ul Bayan an ta'wil al-Quran* I, Dar al-Fikr, Bayrut, 1988. str. 546-549).

²² Mnogi poznati klasični komentatori Qur'ana, poput Fahrudin al-Razija i al-Qurtubija, također smatraju da su prvi graditelji Ka'be bili Adem a. s. i njegova žena Hawa. (Usp. Fahrudin al-Razi, *Mafatih al-Gayb* VIII, Dar ihya' at-Turas al-'Arabi, Bayrut, (bez godine izdanja), str. 143 i 144.; Muhammad ibn Ahmad al-Ansar Al-Qurtubi, *Al-Gami' li Ahkam al-Qur'an* II, Dar al-Hadith, Cairo, 1996, str. 126-127).

²³ Qur'an, 3:96.

²⁴ Usp. al-Shayh Tarawûli, *Al-masjid fi al-Islam*, str. 62.

²⁵ Titus Burekhardt, *Art of Islam*, str. 4.

²⁶ "Ja okrećem lice svoje, kao pravi vjernik, prema Onome koji je nebesa i zemlju stvorio, ja nisam od onih koji Njemu druge ravnim smatraju." (Qur'an, 6:79).

²⁷ Dva velika naroda u Ibrahimu a. s. imaju svog zajedničkog praoca. Od jednog njegovog sina (Ismaila) nastadoše Arapi, a od drugoga (Ishaka) Jevreji. To su narodi kojima je ukazan pravi put i posredstvom kojih se ispunjavala Volja

Božija milost i spas na njih). Qur'an kazuje da im je Bog pokazao mjesto, blizu vrela Zemzem, na kojem su trebali podići Hram, otkrio im njegov arhetipski izgled i odredio mu namjenu.²⁹ "Njegovo ime, Kaba (Kubus), jest po obliku njegovom koji je približno kubičan; četiri ugla njegova su prema četiri strane svijeta."³⁰ Od vremena Ibrahimovog i Ismailovog a. s. obred činjenja *sajde* (padanja ničice) pred Bogom u smjeru hrama svetoga obavlja se u Ka'bi, a cijelo sveto područje oko nje "zvano je mesdžidom, mjestom sedžde."³¹

Čišćenje Ka'be od idola i znakova jahiliye

Od vremena Ibrahimovog i Ismailovog a. s. pa do vremena Muhammedovog a. s. Ka'ba - simbol vjere u Jednog Boga - stalno je bila napadana i obeščašćivana znakovljem krivovjerja, različitih oblika idolopokloničke svijesti. Moći svijeta slike, simbolizirane idolima, težile su je poreći i pretvoriti u obitavalište vlastitih oblika koji jesu znakovi skrivanja Boga i poricanja Njegove Jednosti. Kao što ljudsko srce - koje se, usljed zaborava svog duhovnog zavičaja, odvojilo od svojih Božanskih korijena i izgubilo vezu sa transcendentnim zbiljnostima - postaje stanište bezvjerja i dom idolopoklonstva, tako i Ka'ba u vremenima zaborava Istine i vladavine duhovne noći svijeta, postaje svetište različitim oblicima izobličene religioznosti i hram obeščašćen idolopoklonstvom. Tijekom stoljeća, vjera u jednog Boga je potisnuta u zaborav,³² a Ka'ba je postala hram lažnih božanstava i najočitije

Božija. Ibrahim a. s. - kako, u suglasju sa svojom perenijalnom orijentacijom primjećuje Martin Lings - "tako postade vrelo dvaju duhovnih struja, koje ne smjedoše teći zajedno, nego svaka svojim tokom". Od njega potekoše "dva duhovna toka, dvije vjerske sljedbe, dva svijeta prisegnuta Bogu; nastadoše dva kruga i dva središta". Martin Lings (Ebu Bekr Siradžuddin), *Muhammed: život vjerovjesnika islama zasnovan na najranijim izvorima*, Ljiljan, Sarajevo, 1996. str. 6.

²⁸ Qur'an, 2: 125 i 127.

²⁹ Qur'an, 22:26.

³⁰ Martin Lings, *Muhammed: život vjerovjesnika islama zasnovan na najranijim izvorima*, str. 11.

³¹ Isto, str. 50.

³² Unatoč gotovo potpune vladavine izobličениh formi religioznosti u arapskom predislamlju, Arapi su, u stanovitom smislu, čuvali ideju o Jednom Bogu, *Allahu*. Neki autori, poput Muhammeda Hamidullaha, smatraju da se to posebno odnosilo na stanovnike Mekke. Ostala božanstva najčešće su imala ulogu posrednika

svjedočanstvo ljudske posrnulosti i prepuštenosti duhovnim bespućima. U tako izokrenutoj i *jahiliyyom* pomračenoj *duhovnoj situaciji vremena* ona je, prema islamskom historičaru Mas'udiju, najprije postala svetište posvećeno suncu, mjesecu i tada poznatim planetama,³³ a drevni Arapi će je štovati i kao kuću božanstva Zuhala,³⁴ koje je u njihovoj simbologiji označavalo vječnost i neprolaznost.³⁵

Tijekom vremena, prepuštenog moćima *jahiliyye*, Ka'ba je postala arapski panteonom idolopoklonstva. U širokom krugu oko Hrama bilo je postavljeno 360 kipova, što odgovara danima mjesečeve godine i upućuje "na stari astralni kult povezan sa svetištem."³⁶ U njima su predstavljena božanstva svih arapskih plemena. U unutrašnjosti Hrama, pored likova božanstava paganske religioznosti nalazile su se freske koje su, između ostalog, predstavljale i likove nekih odabranih poslanika kao što su Ibrahim (Abraham), Ismail (Ismael), Musa (Moysiye) i Isa (Isus) koji je bio naslikan kao dijete u naručju časne Merjeme. Da li su ove slike, koje su djelo nepoznatog bizantskog slikara, i kipovi oko Ka'be imali ikakvu umjetničku vrijednost nije moguće, s obzirom na oskudnost podataka, valjano suditi. Ukoliko i jesu, ovi oblici umjetnosti, kao uostalom i predislamska poezija, kao jedina nesumnjiva umjetnost predislamskih Arapa, bile su samo sredstvo izražavanja duha *jahiliyye* i medij u kojem su se sabirali zorni simboli izokrenute religioznosti i poricanja vjere u Jednog Boga.

Na dan oslobođenja Mekke, Poslanik islama je prišao svetom prostoru, izvršio ophodnju oko Ka'be i izgovarajući qur'anski ayet: "Došla je Istina, a laž iščezla; laž, zbilja iščezava!"³⁷ svojim štapom udarao po idolima i rušio ih jednog po jednog. Očistio je Ka'bu i njen

izmađu vrhovnog božanstva i čovjeka. (Usp. Muhammed Hamidullah, Muhammed a.s. I, El-Kalem, Sarajevo, 1990, str. 52).

³³ Ova astralna simbolika Ka'be svoje porijeklo najvjerojatnije ima u Mezopotamiji, domovini njenog graditelja Ibrahima a. s., gdje su hramovi takođe bili posvećivani suncu, mjesecu i planetama, kojih je tada bilo poznato samo pet. Ista simbolika će, mnogo kasnije (u IX stoljeću), biti primjenjena pri gradnji spiralne munare džamije u Samari, koja upravo nastaje pod utjecajem tradicije hramske arhitekture drevne Mezopotamije. (Usp. npr. Husref Redžić, Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983, str. 56. i 57.

³⁴ Zuhul je riječ koja u arapskom jeziku označava planetu Saturn.

³⁵ Usp. al-Shayh Tarawûli, *Al-masjid fi al-Islam*, str. 28.

³⁶ Annemarie Schimmel, *Odgonetanje Božijih znakova*, str. 111.

³⁷ Qur'an, 17: 81.

okoliš od svih znakova duhovnog bespuća, od simbola lažne i izokrenute svijesti, koji su najzorniji likovni izraz imali u slikama i kipovima božanstava predislamske arapske religioznosti. Poslanik islama se, ovim činom, vraća onim semitsko-monoteističkim “tradicijama, koje govore o prastaraj povezanosti između Abrahama, Jišmaela i Ka'be”³⁸ i, označavajući konačno čišćenje Ka'be od idola, dokončava djelo koje je gotovo dva i po mlenija prije otpočeo Ibrahim a. s.

Središnje značenje Ka'be za svijet islama određuje, za nas ovdje, primarnu orijentaciju - umjetničku. Ona postaje aksijalna tačka ibrahimovsko-monoteističke makro/paradigme, kao osnove zasnivanja islamske kulture i njenih mnogoliko očitujućih formi. Ka'ba jeste nedvojbeno potvrda njihove određenosti fundamentalnom semitskom perspektivom, perspektivom Dekaloga - koju je Qur'an u cjelosti obnovio, naznačio joj osnove i odredio pravce njenog potpunog ozbiljenja. U ovom kontekstu, Ka'ba se, zajedno sa obredima koji su za nju vezani, pojavljuje kao “sidro bačeno na dno bezvremenosti.”³⁹

Postupak očišćenja, kojeg su prvo Ibrahim i njegov sin Ismail, a potom plemeniti Poslanik islama (neka je Božiji mir na njih) poduzeli u Ka'bi i njenom okolišu, ima simboliku univerzalnog značenja sa stanovišta islamskog razumijevanja ostvarenja zahtjeva Objave u vremenom svijetu. To je nalog same biti Božanske Istine i trajni zahtjev poslaničke misije svih poslanika. On je uvjet nastajanja *svete čistine* u kojoj je tek moguće dokončanje upotpunjenja Istine,⁴⁰ i zbiljsko događanje svijeta suglasno njenim načelima. Ovim krunskim djelom poslaničke misije označeno je stupanje svakoga bića u zbilju Božanskog Zakona, i njihovo dospijevanje u realnu mogućnost smirenja u beskrajnim obzorjima supremnog Jedinstva. U simboličkom smislu, ovaj čin ima presudno značenje i za islamsku umjetnost. Njime je dosegnut dvostruki cilj: prvo, odstranjivanje "prisustva", “koje skriva prijetnje suprotstavljanja nevidljivom prisustvu Boga, te da, usljed nesavršenosti svakog simbola, bude izvor grešaka”,⁴¹ i drugo, da odsustvom slike

³⁸ Karl-Josef Kuschel, *Spor oko Abrahama*, Svjetlo riječi, Sarajevo, 2000, str. 191.

³⁹ Titus Burckhardt, *Art of Islam*, str. 5.

⁴⁰ Na oprosnom hadžu Vjerovjesnik a. s. je obznanio: “Danas sam vam vašu vjeru upotpunio i blagodat Svoju prema vama ispunio i zadovoljan sam da vam Islam bude vjera.” (Qur'an, 5:3).

⁴¹ Titus Burckhardt, *Vom Wesen Heiliger Kunst in den Weltreligionen*, str. 143.

afirmira transcendenciju Boga “koja je apsolutna, budući da ne može biti predmet poređenja.”⁴² I jedan i drugi cilj - koji u cjelosti određuje tokove, izražajne forme i sakralni karakter islamske umjetnosti - sadržan je u osnovnom credu islama: *la ilahe illallah* (nema boga do Allaha), a njegov najočitiiji vanjski znak jeste upravo Ka'ba u Mekki.

Otuda se čišćenje Ka'be, kao simboličkog osiguravanje čistine za pojavu istine islamske umjetnosti, od idola i idoloidnih slika⁴³ - a koje nikako nije moglo biti samo fizičko i vanjsko, nego i unutarne i duhovno - nipošto ne može razumijevati kao protuumjetnički čin. Krivo ga je razumijevati i kao “muslimanski ikonoklazam”. U tradicijama islamske duhovnosti, čišćenje Ka'be od idola simbolizira ponajprije čišćenje čovjekovog srca, kao uvjeta svakog drugog čišćenja sa zbiljskim duhovnim učincima, te čišćenje svijeta njegovog opstanka od sila što puteve u bespuće pretvaraju i Istinu neistinom imenuju, što otežavaju hod Putem što vodi k Jednom Bogu. U ovom činu su nagoviještene gotovo sve one fundamentalne moći koje će označiti utemeljujuće početke zasnivanja anikoničke umjetnosti islama, kao umjetnosti ostvarene u potpunom suglasju sa duhom qur'anske Objave, Poslanikove tradicije i načelom Tawhida.

⁴² Isto, str. 144.

⁴³ Titus Burckhardt, ne navodeći izvore na osnovu kojih bi se ustanovila vjerodostojnost navoda, iznosi tvrdnju po kojoj je Poslanik islama a. s., kada je ušao u Ka'bu s namjerom da u njoj uništi tragove idolopoklonstva, svojim rukama prekrio sliku Merjeme sa djetetom, što je trebalo značiti da se ona sačuva, a sve ostalo izbriše. Na ovim i sličnim primjerima iz Tradicije, on izvodi mišljenje po kojem zabrana slike u islamu, naravno pod uvjetom da ne baca ”sjenku”, nije apsolutna. Među evropskim autorima i Martin Lings, takođe dobar poznavalac islamske kulture, navodi ovaj prizor. Međutim, on upozorava da izuzev izvora na koje se on poziva (*Muhammad ibn 'Umar al-Waqidi, Kitab al-Maghazi*), svi ostali izvori prenose da je Poslanik rekao da se sve slike u unutrašnjosti Ka'be izbrišu bez spominjanja ova dva izuzetka. (Usp. npr. Titus Burkhart, *Vom Wesen Heiliger Kunst in den Weltreligionen*, Aurum Verlag, Freiburg im Breisgau, 1990. str. 143.; Titus Burckhardt, *Art of Islam*, str. 5.; Martin Lings, *Muhammed, život vjerovjesnika islama zasnovan na najranijim izvorima* str. 366.; Oliver Leaman, *Islamska estetika: uvod*, str. 32).

ZAKLJUČAK

Zabrana figurativnog predstavljanja, koja je imanentna monoteističkom duhu cjelokupnog islamskog nauka,⁴⁴ a simbolički nagoviještena već u Ka'bi, ima istovremeno značenje afirmacije Tawhida, Božije Jednosti i suprotstavljanja idolopoklonstvu i svakoj vrsti lažnih božanstva. Ova načelna zabrana nikako ne oslobađa sile koje bi trebale suspendirati razvoj umjetnosti, niti je njome, kao u slučaju Platonove filozofije, “načelno poreknut njen rang.”⁴⁵ Ona, naprotiv, ispostavlja zahtjev za novom “ontologijom” umjetnosti čije transcendentne osnove jesu u nadvremenim obitavalištima suština, te postaje napatkom za ozbiljenje onih formi umjetničkog izraza čijim osnovama vlada načelo Božije Jednosti, Njegove Transcedentnosti i neprestavljivosti. Islamska umjetnost je stoga postala privilegirani topos za vjerodostojno pojavljivanje ljepote Istinitog, kojom sveudilj časti svijet i obnavlja ga sjećanjem da je zbiljska samo ona Ljepota kojoj je izvor u Njemu, te da je *sve od Njega i da Mu se sve vraća*. U njoj su se otuda razvile upravo one umjetničke forme koje su u funkciji prevladavanja svakog skrućujućeg oblika, koje potiču oblikovanje osjećaja o prolaznom karakteru svih dimenzija ovosvjetovnosti, te koje snaže potrebu doseganja Apsolutne Realnosti, suglasno qur'anskom stavku: “Sve što je na Zemlji - prolazno je, a Lice Gospodara tvoga, Veličanstvenoga i Plemenitoga, ostaje!”⁴⁶ Rečeno osobito posvjedočuju, u islamu do krajnjih konzekvenci razvijene, umjetnosti pisanja, apstrakne dekoracije, arabeske i - ponajprije iz graditeljske matrice Ka'be i Poslanikove a. s. kuće proistekla - sakralne i vjerske arhitekture. Umjetnosti ozbiljene u vjernosti ovim formama duha islama, uvode nas u beskraj transtemporalnih prostora, u misterij Vječnosti, i čine nam bliskim ne samo kozmičke nego i metafizičke dimenzije egzistencije, a prolaznost, čije mnogolike forme zamamljuju našu svijest i posvuda obvladavaju njome, u ovoj vrsti islamske umjetnosti, bivaju prevladavane i transformirane u žudnju za Jednim, Nužnopostojećim

⁴⁴ Sva ortodoksna ulema jedinstvena je u stavu da je figurativno pretstavljanje zabranjeno u islamu. Teorija figurativnog predstavljanja, čije je nastajanje potaknuto stavovima islamske ortodoksije, nalazi svoj *background* i implicitna uporišta u Qur'anu (primjerice u stavku: 6: 48), a sasvim jasne premise u Vjerovjesnikovoj Tradiciji. (Usp. Buhari, 78,75; 77,89; 91,92,95; 97, 56; Nasa'i, 48,11; Muslim, 37,96-9; Ibn Hanbal, II, 4. itd.).

⁴⁵ Hans-Georg Gadamer, *Filozofija i poezija*, Službeni list SRJ, Beograd, 2002, str. 7.

⁴⁶ Qur'an, 55:26 i 27.

Bogom, koji jeste jamac *vječnog života* - neprolaznog zavičaja Njegove ljepote.

Osim što je, u biti, trajno odredila duhovno-estetsku narav islamske arhitekture i razlikovnu specifičnost njenog povijesno-umjetničkog izraza, Ka'ba je postala ishodište novog iskustva arhitektonskoga prostora i, u horizontu islamske civilizacije, naznačila nove mogućnosti njezinog drukčijeg čitanja i razumijevanja.

LITERATURA

1. Al Fārūqī, Isma'īl Rāgī: *Historical Atlas of the Religions of the World*, Macmillan, New York, 1974.
2. Al-Qurtubi, Muhammad ibn Ahmad al-Ansar: *Al-Gami' li Ahkam al-Qur'an* II, Dar al-Hadith, Cairo, 1996.
3. Al-Razi, Fahrudin: *Mafatih al-Gayb* VIII, Dar ihya' at-Turas al-'Arabi, Bayrut, (bez godine izdanja).
4. At-Tabari, Abu Ja'far Muhammad ibn Jerir: *Jami'ul Bayan an ta'wil al-Quran* I, Dar al-Fikr, Bayrut, 1988.
5. Bučan, Danijel: *Vrijeme islama*, Školske novine, Zagreb, 1991.
6. Burckhardt, Titus: *Art of Islam*, World of Islam Festival Trust, London, 1976.
7. Burckhardt, Titus: *Vom Wesen Heiliger Kunst in den Weltreligionen*, Aurum Verlag, Freiburg im Breisgau, 1990.
8. Dickie, James (Yaqub Zaki): *Allah and Eternity: Mosques, Madrasas and Tombs*, u: *Architecture of the Islamic World*, Edited by George Michell, Thames, London, 2000.
9. Eš-Šejhu-l-Ekber - Muhjiddin ibn Arebi: *Izbor tekstova iz djela Mekanska otkrovenja i drugi tekstovi*, "Ibn Arebi", Sarajevo, 2004.
10. Gadamer, Hans-Georg: *Filozofija i poezija*, Službeni list SRJ, Beograd, 2002.

11. Hamidullah, Muhammed: *Muhammed a.s. I*, El-Kalem, Sarajevo, 1990.
12. Hiti, Filip: *Istorija Arapa*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1988.
13. Redžić, Husref: *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1983.
14. Kuschel, Karl-Josef: *Spor oko Abrahama*, Svjetlo riječi, Sarajevo, 2000.
15. Leaman, Oliver: *Islamska estetika: uvod*, Kult/B, Sarajevo, 2005.
16. Lings, Martin (Ebu Bekr Siradžuddin): *Muhammed: život vjerovjesnika islama zasnovan na najranijim izvorima*, Ljiljan, Sarajevo, 1996.
17. Nasr, Seyyed Hossein: *Islamic Art and Spirituality*, The Islamic Texts Society, Cambridge, 1987.
18. Nasr, Seyyed Hossein: *Tradicionalni Islam u modernom svijetu*, El-Kalem, Sarajevo, 1994.
19. *Qur'an*.
20. Schimmel, Annemarie: *Odgonetanje Božijih znakova*, El-Kalem, Sarajevo, 2001.
21. Tarawûli, Al-Shayh: *Al-masjid fî al-islam*, Bayrut, 1988.

خلاصة البحث:

الكعبة في مكة وبيت الرسول (ص) في المدينة نموذجان لفن العمارة الإسلامية. موقعهما في الحرمين الأشد مقدسا عند المسلمين. ترمز الكعبة بداية و مسجد الرسول (ص) نهاية تشكيل القالب الثقافي عند تابعي القرآن الكريم و هذا القالب يعتبر أصلا في تحقيق جميع أشكال الروح المختلفة الأنواع الناشئة على مبدأ التوحيد، الوعي عن وحدة الله، عدم تصوّره وعلی ما وراء طبيعته.

مع أنّ هاتين البنائيتين النموذجيتين في الإسلام لا تنتسبان إلى عالم الفنّ بشكلهما الأصلي كانتا رمزيتين هما وقوّاتهما المخفية في معناهما الروحية الدينية قد جعلتهما مصدرا أصليا للفنّ الإسلامي. الرمزية التي تختصّ بهاتين البنائيتين، بأشكالهما و بمعناهما المقدّس "تضمّ أصلا لكلمة سيحقّقه الفنّ الإسلامي المقدّس فيما بعد".

هدف هذا البحث إشارة إلى أنّ للكعبة التي تعتبر نموذجا فنّيا في الإسلام و نقطة أساسية في فنّ عمارته المقدّسة، معنى أصليا في تشكيل روح الفنّ الإسلامي و كونه المعين التاريخي. ينتبه هذا البحث انتباها خاصا بتأثير الكعبة في تشكيل الطبيعة المتميّزة عند تصوير فنّ العمارة الإسلامية. حدّدت الكعبة و مسجد الرسول (ص) خصائص الطبيعة الروحية الفنية في فنّ العمارة الإسلامية، حدّدت تصويرها الفني التاريخي و إضافة إلى هذا أصبحت الكعبة مصدرا للخبرة الجديدة في فنّ العمارة و قد عيّنت المناظر الجديدة في فهمها في أفق الحضارة الإسلامية.

Summary:

The Ka'ba in Mekah and the Prophet's house in Maddinah are the archetypes of Islamic architecture. They are situated in, for Muslims, most sacred places (al-haramayn). The Ka'ba represents the beginning and the Prophet's mosque the end of forming a fundamental cultural matrix, or in other words macroparadigm, of the People of the Book as a basis for amalgamating all the crucial forms of spirit generating on the principles of Tawhid, on the consciousness about God's uniqueness, transcendency and unexplicable. Although they have nothing in their premodial form to place them in the world of art, these archetype Islamic buildings, obviously not characterized by an immanent artistic form will become the fundamental starting point of Islamic art through their symbolism and powers concealed in their universal spiritual and religious meaning. Symbolism which is inseparable part of these buildings, their form and theolatrous sense, "holds the seed of all that a sacral Islamic art would present". In this paper we try to show that Ka'ba in Mekah, like an archetype of Islam and axial point of its religious and sacral architecture, has fundamental importance in creating a spirit and unique historic being of Islamic art.

The paper stresses the importance of Ka'ba in developing a unique nature of architectural expression of Islam. Ka'ba, together with the Prophet's mosque in Maddinah, not only determined the uniqueness of spiritually-aesthetic nature of Islamic architecture and its historically-artistic expression, but it also became a starting point of new experience of architectural space, as well as marked new perspectives of its clearly different understanding in the horizon of Islamic civilization.